

In het onderzoek naar de geschiedenis van het middeleeuwse miniatuur wordt vaak de beweging van de Moderne Devotie aangewezen als hoofdoorzaak van de grote verspreiding van het fenomeen. Maar er bestaat ook een meer aanwijsbaar verband, en wel de vestiging van een hofcultuur.

Hoe ontstaat een nieuwe ontwikkeling in de kunst?

Zoals de volkswijsheid wil dat een ongeluk maar zelden alleen komt, zo gaat ook de wetenschap er graag van uit dat iets nieuws zal correleren met andere vernieuwingen. Waar het de 'geboorte' van de Noordnederlandse miniatuurkunst betreft, is in dit verband al vaak gewezen op de gelijktijdige ontplooiing, juist in dezelfde streken, van de Moderne Devotie, een beweging die zich beijverde voor de verbreiding van het geloof in brede lagen van de bevolking. Het feit dat deze vroege miniaturen doorgaans religieuze voorstellingen betreffen, lijkt hier mooi bij aan te sluiten – en volgens sommige kunsthistorici getuigen sommige van die miniaturen van een mentaliteit die past bij de geloofsbeleving van de Moderne Devoten.

Maar hoe aanlokkelijk het ook mag lijken om het ontstaan van onze kleine miniaturen te verbinden met zo iets groots als de Moderne Devotie, het verband tussen beide is toch niet evident genoeg om (kunst)historisch geheel te kunnen bevredigen. Vandaar dat alleen al hierom, en zeker in het licht van recent onderzoek, een andere correlatie zeker zo aantrekkelijk lijkt: die tussen het begin van de Noordnederlandse miniatuurkunst en de bloei van een Noordnederlandse hofcultuur.

Hofcultuur in 's-Gravenhage

Vanaf de laatste regeringsjaren van het Hollandse huis vormde het Binnenhof te 's-Gravenhage hoofdzetel van bestuur over het graafschap Holland-Zeeland-Henegouwen. De Ridderzaal was rond het midden van de 13de eeuw door graaf Willem II en zijn zoon Floris V gebouwd, om zichtbaar uitdrukking te geven aan de ambitie van deze vorsten om in de Europese politieke wereld van hun dagen mee te tellen. Maar toen rond de eeuwwende het bestuur over het graafschap in handen kwam van het Henegouwse huis, raakte het Binnenhof in degradatie. De Henegouwse graven gaven er de voorkeur aan Holland op afstand te besturen vanuit hun Zuidnederlandse domeinen. En waar de vorst ontbreekt, verliest een hof zijn ziel; zo bezien zal het niet helemaal toevallig zijn dat in de Henegouwse periode (globaal: eerste helft 14de eeuw) van een echte hofcultuur te 's-Gravenhage in de bronnen weinig zichtbaar is.

Dit tijt keerde vrij radicaal toen het Hollandse grafelijk gezag overging op het zogenaamde Beierse huis, en meer speciaal toen het in handen kwam van Albrecht van Beieren, die vanaf 1358 het bewind over het graafschap voerde. Ofschoon afkomstig uit den vreemde, verkoos deze vorst te resideren aan het

Binnenhof, waar hij het middelpunt werd van een luisterrijk hofleven dat het Haagse hof het aanzien gaf dat paste bij de residentie van een Duitse keizerszoon.

Over de staat van Albrechts hof zijn wij voortreffelijk geïnformeerd, doordat van vrijwel al de jaren van diens veertigjarig bewind de rekeningen zijn bewaard. In deze rekeningen heeft een schare klerken op uiterst nauwgezette wijze alle uitgaven geadministreerd die namens de graaf werden gedaan. De rekeningen zijn geordend per jaar, en daarbinnen, globaal, per 'kostensoort': zo vindt men bijvoorbeeld alle uitgaven bijeen die loon of fooi betroffen aan boden, waaruit ondubbelzinnig blijkt dat het aan Albrechts hof een voortdurend *va et vient* was van afgezanten van en naar andere hoven, tot de meest afgelegen streken (Cyprus!) toe.

Op vergelijkbare wijze kunnen andere rubrieken van de grafelijkheidsrekeningen benut worden voor gedetailleerde cultuurhistorische reconstructies: zo geeft de acribie van de 'clerken vander cost' ons een zeer verfijnd inzicht in de uitgebreide eetcultuur die zeshonderd jaar geleden aan het Binnenhof werd hooggehouden. Als echte vorst wist Albrecht tafelgenogens te waarderen – hetgeen klaarblijkelijk bekend was bij zijn onderdanen, getuige de keren dat de graaf bedacht werd met culinaire relatiegeschenken, zoals oesters van de baljuw van Den Briel of een steur van de stad Kampen. De staf van keukenpersoneel die aan het Hollands-Beierse hof verbleef, vormde een hofhouding op zich, met tientallen koks(knechten), een speciale kruidenmeester en een kleine vissersvloot voor eigen hofgebruik.

Kunst aan het hof

Maar in dit verband zijn het uiteraard vooral de 'kunstzinnige' rekeningenposten waarnaar de aandacht verdient uit te gaan. Ze zijn er velerlei: variërend van vermeldingen van sieraden die soms per stuk (een diadeem in 1369) en soms en gros (drie ons gouden ringen met nieuwjaar 1374) worden aangeschaft, tot en met allerlei vormen van betaald vermaak-aan-tafel, zoals van een Brabander die in 1345 'hem up sijn hoeft liet slaen hoe seer men woude', en al het verhevene en minder verhevene daar tussenin. Als het om beeldende kunst gaat en een nadere aanduiding wordt verschaft van het karakter van het object in kwestie, gaat het steevast om religieuze kunst, zoals het Mariabeeld dat in 1373 door een 'meester van Aken' werd geleverd voor de hofkapel. Zoals verwacht mocht worden, blijkt deze kapel de plaats te zijn voor meer devotieele kunst: zo bevat zij onder meer vier engelenbeelden, die in 1372 door

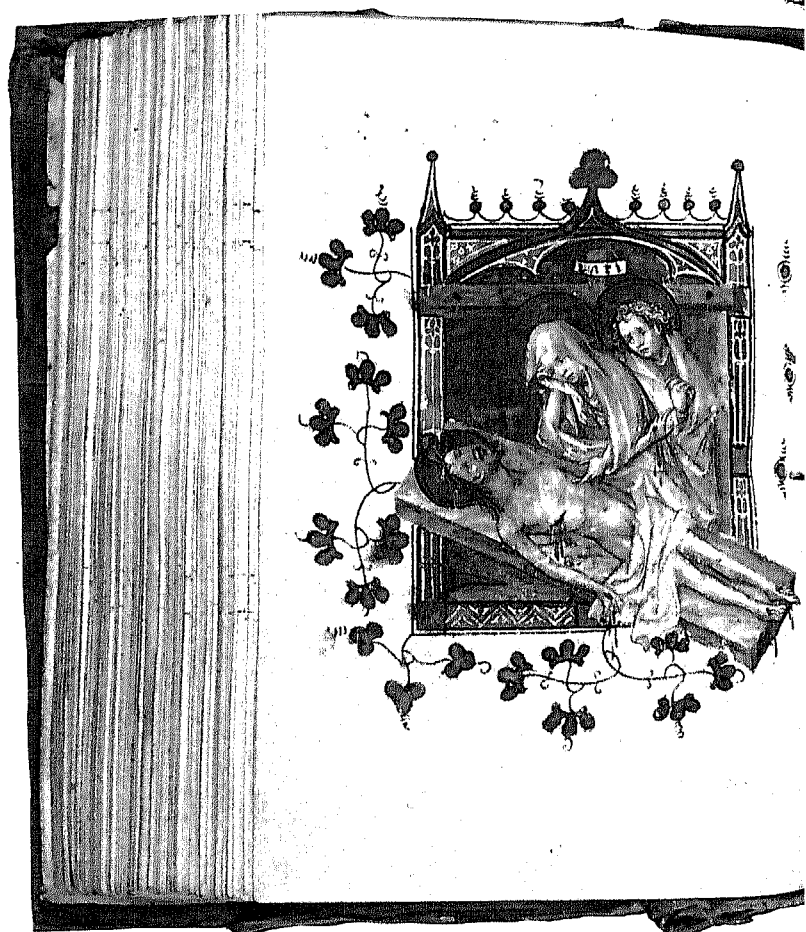
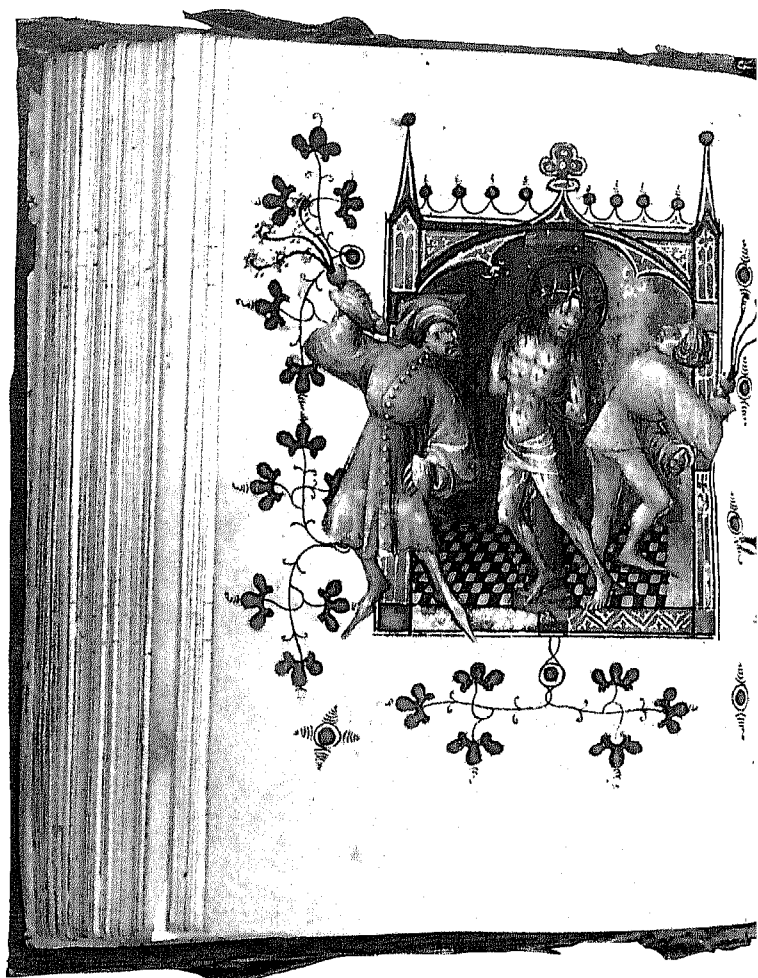

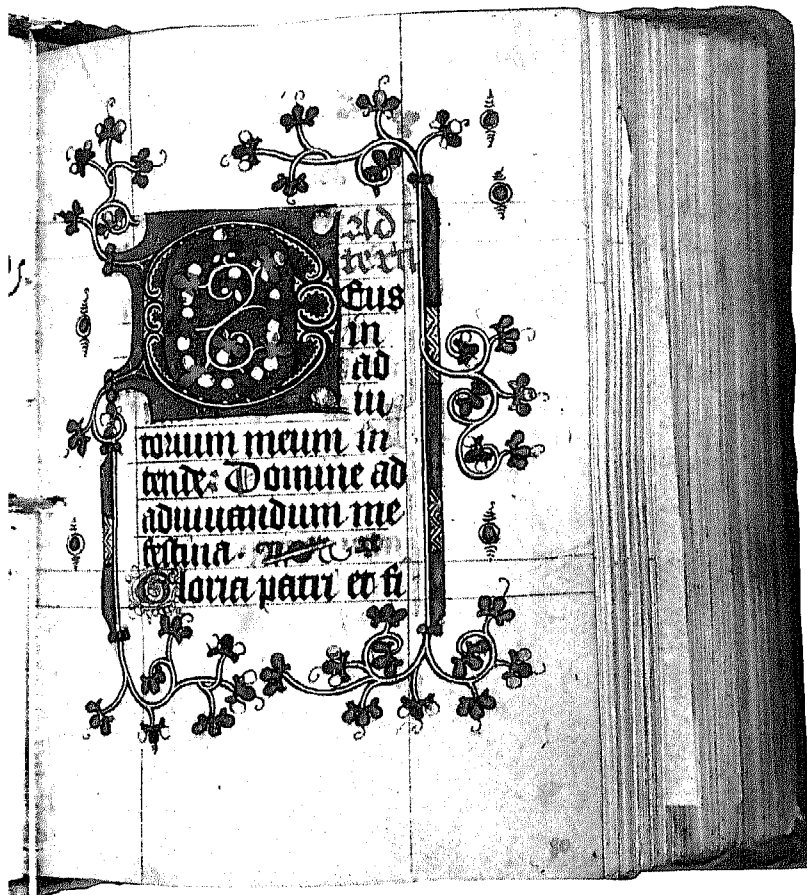
12 Openingsbladzijde van het dedicatie-exemplaar van Dirck van Delft: Tafel van den kersten ghelove, ca 1404, Utrecht. Rechtsouder het wapen van het Beierse huis, linksonder de opdrachtgever, Albrecht van Beieren, zelf. Walters Art Gallery, Washington

'meester Willem van Haerlem' worden gerestaureerd en waarvoor op 16 maart van datzelfde jaar ruim 12 el linnen laken wordt gekocht, om 'die inghelen inder capelle mede te verclenden'.

Al lijkt het zeer waarschijnlijk dat de beeldende kunst van het Hollands-Beierse hof eerst en vooral gewijde kunst betrof, het valt niet uit te sluiten dat ook andersoortige voorstellingen de zalen en vertrekken van het Binnenhof verfraaiden. In één geval is dit zelfs zeker: een rekeningenpost van 1392 vermeldt 'cleynen, bemailden cledekijn, dair Negen die Besten in staen': een reeks van wandtapijten van de beroemde Negen Besten dus, die bestemd was (stellig als inspirerend voorbeeld) voor de vergaderkamer van de grafelijke raad. Voor het overige zijn er nogal wat posten die, helaas voor ons, het karakter van het aangeschafte beeldhouw- of schilderwerk onuitgesproken laten: zoals ook wel begrijpelijk is, deed voor veel rekenplichtige ambtenaren de inhoud van de koop er minder toe dan de prijs. We kunnen dan ook enkel gissen wat de 'alrehande tafellen ende beelden' voorstelden die Albrechts gemalin in 1403 verwierf, en wat de 'pictoren' die de Vrouwe van Holland in 1409 ontving haar hebben laten zien. En als er nu nog kunstvoorwerpen bewaard gebleven waren die op goede gronden als bezit van het Hollands-Beierse hof konden worden aangemerkt... Maar niets daarvan is tot op heden ergens aangewezen; het lijkt of alles reddeloos verloren is gegaan, en we tevreden moeten zijn met de stomme getuigen in de rekeningen.

Behalve dan waar het de boekenkunst betreft! Juist hier lijkt ons de mogelijkheid gegeven om het beeld dat uit de rekeningen oprijst – als van een hof dat op gezette tijden fraaie boeken kocht – concrete kleur te laten krijgen in bewaarde exemplaren. Zo is recentelijk een vernuftige hypothese ontwikkeld volgens welke de Middelnederlandse prekenverzameling die bekend staat onder de roepnaam *Nuttelijc Boec* [15], geschreven zou zijn door broeder Willem, de dominicaanse biechtvader van Albrecht van Beieren, ten behoeve van diens (tweede) gemalin. Bovendien is het (thans) Kopenhaagse handschrift van deze preken geïdentificeerd als het oorspronkelijke dedicatie-exemplaar, waarvan de rekeningen melding maken op 1 januari 1396: 'Item bi mijnre vrouwen bevelen by broeder Willem, mijns heren biechtvader, gegeven tot mire vrouwen boec dat mijn vrouwe hem bevolen hadde te doen maken, 10 ny gulden.' In dit geval passen de puzzelstukjes van de letterkundige, ambtelijke en artistieke bronnen zeer fraai ineen. De ogenschijnlijke spotprijs van tien (nieuwe) guldens

duidt op een voor middeleeuwse begrippen vrij duur handschrift. Het is een prijs die goed verenigbaar is met de uiterst luxueuze Kopenhaagse codex.

Handschriften van het hof?

Bovendien is bekend dat het Kopenhaagse handschrift van het *Nuttelijke Boec* niet op zichzelf staat. Op kunsthistorische gronden heeft men het al vaker gesitueerd in een groep van manuscripten met verwante miniaturen, aangeduid als de 'Utrechtse groep'. Voor deze groep is de datering in het begin van de 15de eeuw, en de lokalisering in de Noordelijke Nederlanden langzamerhand onomstreden; een andere kwestie is of het atelier waar deze schitterende codices zijn vervaardigd inderdaad in Utrecht heeft gestaan.

Maar naast de vraag wie deze boeken heeft gemaakt, is er de vraag wie of ze heeft besteld – en als mogelijke 'klant' voor deze boekproductie krijgt het Hollands-Beierse hof steeds betere papieren. Het is immers niet alleen het *Nuttelijke Boec* dat zich zo fraai met het toenmalige Binnenhof verbinden laat. Ook de schitterend uitgevoerde codex van de *Saksenspiegel* is bij uitstek een boek dat zich in vorstelijke ambiance laat denken, en als men toestaat eens vanuit het ongerijmde te redeneren: het is nauwelijks voorstelbaar dat het Hollands-Beierse hof *niet* een fraai exemplaar zou hebben bezeten van het toonaangevende juridische handboek van die dagen!

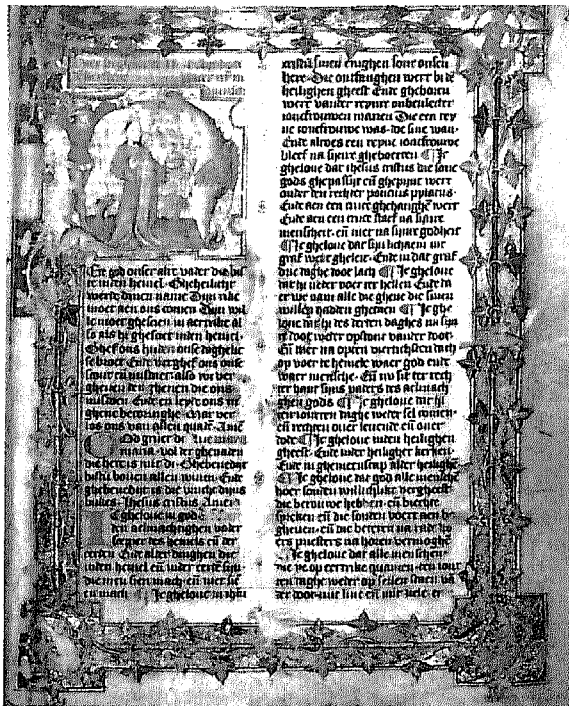
Er zijn ook meer directe aanwijzingen voor de connectie tussen de al dan niet Utrechtse groep en het vroeg-15de eeuwse Haagse hof. In het bijzonder geldt dit voor een handschrift dat zich in een bijzondere aandacht van kunsthistorici mag verheugen sinds James Marrow deze schone slaapster in het Gulbenkian Museum te Lissabon heeft wakker gekust: het getijdenboek van Margaretha van Kleef [13, 14]. Werden tot voor kort alle produkten van boekverluchting vóór het getijdenboek van Catharina van Kleef (ca 1445) min of meer beschouwd als vingeroefeningen of ten hoogste als prelude tot de eigenlijke bloei, nu blijkt de Noordnederlandse boekilluminatie al een generatie eerder sublieme hoogten te hebben bereikt.

Of het toeval is dat dit juist gebeurt in een getijdenboek voor een van Catharina van Kleefs voorouders? In elk geval lijkt het geen toeval dat (ook) dit vroege voorbeeld van sublieme Noordnederlandse miniaturenkunst hofantecedenten heeft.

Al evenmin lijkt het trouwens toevallig dat het hier, wederom, om een 'dameshandschrift' gaat. Ook in het vooraf-

13-14 Getijdenboek van Margaretha van Kleef, ca 1400, Utrecht.
Gulbenkian Museum, Lissabon

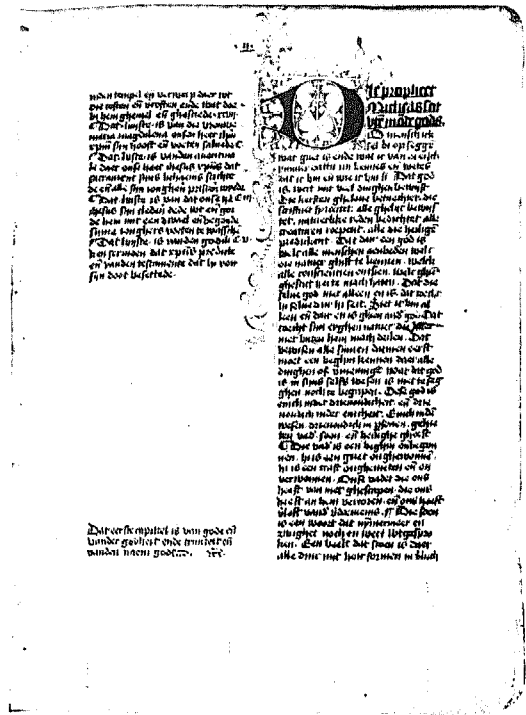

gaande was herhaaldelijk sprake van juist vrouwelijke betrokkenheid bij bepaalde artistieke uitingen: het boek dat Willem de Biechtvader schreef voor Albrechts gemalin, de schilders die door de gravin ontvangen werden, etcetera. Een en ander strookt met een tendens die inderdaad uit de hofrekeningen naar voren komt voor de kunst van woord én beeld: opvallend vaak maken de relevante posten melding van bemoeienis van vrouwelijke zijde. De overgrote meerderheid van de aankopen op beeldende-kunstgebied geschiedt in opdracht van de gravin, terwijl voor de gekochte boeken iets dergelijks geldt: getuige zowel de herhaaldelijke aanschaf van getijdenboeken voor de vrouwelijke leden van de vorstelijke familie, als de post die spreekt van 'nye gedichte boeken' die in 1408 door 'een man uut Vrancric voor mijnre liever vrouwen' (i.c. de gemalin van Albrechts zoon en opvolger, graaf Willem VI) worden aangebracht.

In dit opzicht voegt zich het Hollands-Beierse hof in een patroon dat ook voor andere middeleeuwse hoven wel is aangewezen: cultuur lijkt daar eerst en vooral een vrouwenzaak te zijn geweest. Over de diepere achtergronden hiervan kan men vrijelijk speculeren: hielden alleen vrouwen van cultuur, hadden alleen zij de tijd daarvoor, waren alleen zij zo vroom (gelet op het veelvuldige verband van decoratie en devotie) om via kunst hun geloof te willen beleven – of is er een combinatie van dit alles in het spel?

De *Tafel* in woord en beeld

Wat hier ook van zij, het boek dat binnen de hierboven besproken 'Utrechtse' groep de ereprijs verdient, is toch weer opge-

dragen aan een man: de *Tafel van den kersten ghelove*. In de jaren 1403–1404 werd deze Middelnederlandse *summa* van scholastieke theologie geschreven door de zeer geleerde dominicaan Dirc van Delft, en opgedragen aan de man dank zij wiens protectie de auteur zijn vele studien had kunnen voltooien en die hem in 1399 had 'beroepen' als zijn hofkapelaan: graaf Albrecht van Beieren. Het waren Albrechts laatste levensjaren; het heeft er alle schijn van dat Dirc van Delft nog doende was toen Albrecht op zijn sterfbed kwam te liggen.

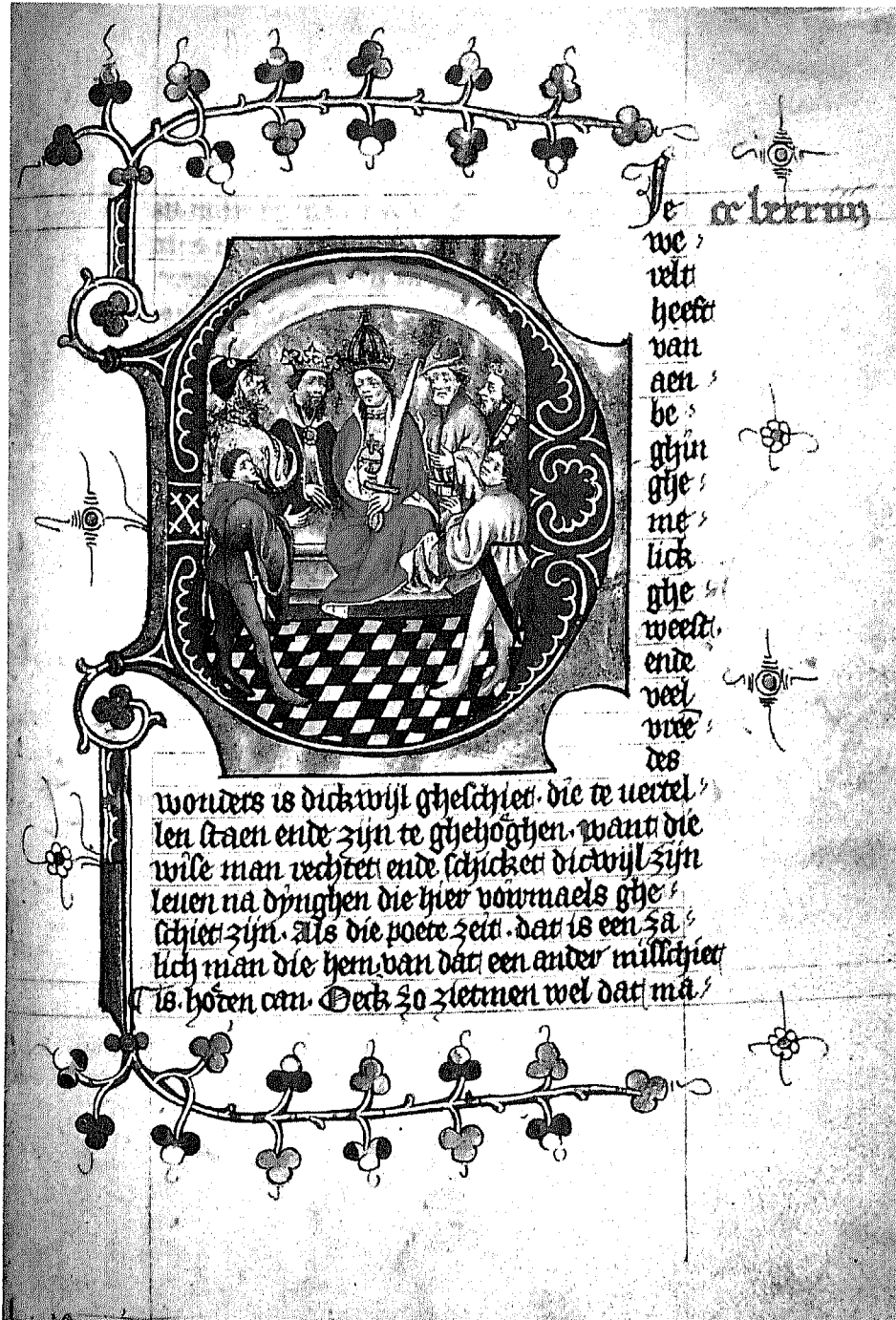
Eens te meer zullen de bewoordingen waarmee de *Tafel* aan de vorst wordt opgedragen voor de auteur en zijn eerstaange-
wezen lezer pregnante betekenis hebben gehad: in zijn proloog wenst Dirc Albrecht onder andere toe dat 'ghi alle hinder ende quaet uwer zielen moghet voorbi-comen in dat anshijn der ewigher eren [d. w.z.: de hemel], daer ghi salich ende heilich an ziel ende an live mit alle uwe vrienden ewelic moet [= moge] leven ende regeren.'

Ook van de *Tafel van den kersten ghelove* is het dedicatie-exemplaar bewaard gebleven – en wat voor een. In de Walters Art Gallery te Baltimore koestert men de rijk verluchte codex [12], waarvan de 35 miniaturen de stijl van de hier besproken groep volmaakt representeren. Het openingsblad verbeeldt in de rechter ondermarge het wapen van het Beierse huis; links-
onder een figuur-in-pij die niet Dirc van Delft voorstelt – zoals ik in eerdere publikaties, en verkeerdelijk, veronderstelde – maar wel degelijk Albrecht van Beieren zelf. De graaf is hier afgebeeld in ideaaltypisch-vrome houding, en met een banderol waarop de zeer toepasselijke bede: 'Ghif mi, Here, ware ghelove.'

15 Dedicatie-exemplaar van het *Nuttelijc Bock*, 1396, Utrecht Kongelige Bibliotek, Kopenhagen

16 Ongeïllustreerde versie van de *Tafel van den kersten ghelove*, 1469, Haarlem. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

17 Dedicatie-exemplaar van *Dirc van Delfts Tafel van den kersten ghelove*, ca 1404, Utrecht.
Pierpont Morgan Library, New York

Het handschrift in Baltimore bevat slechts het eerste gedeelte van de omvangrijke *Tafel*; er is alle reden om te veronderstellen dat het samen met een al even fraaie codex in New York die het vervolg bevat [17], oorspronkelijk tot één dedicatie-set behoorde. Laten we hopen dat graaf Albrecht dit moois nog onder ogen heeft gekregen voor hij in december 1404 stierf.

Maar met het dedicatie-tweeluik zijn nog niet alle luxe exemplaren van de *Tafel* opgesomd. Ook in Londen bevindt zich namelijk een handschrift van de *Tafel* dat met liefst 69 miniaturen tot ‘onze’ groep behoort, en al evenzeer de stijl vertoont die in het vroeg-15de-eeuwse Holland ‘hoffähig’ lijkt te zijn geweest. Omdat de datering van dit handschrift pal bij het voltooiingsjaar van Dirc van Delfts *Tafel* te situeren valt, krijgt men de indruk dat deze tekst bij zijn ontstaan op intensieve wijze is verbreid. Waarschijnlijk gebeurde dat dank zij en via een netwerk van nauw met het Hollands-Beierse hof verbonden boeckmakers en -bezitters. In dezelfde richting wijst een evenzeer vroege codex van de *Tafel* in Den Haag, geïllumineerd – maar duidelijk op meer bescheiden wijze – en blijkens een (helaas tot op heden ongeïdentificeerd) wapenschild al evenzeer met aristocratische bestemming.

Zo wijst de vroegste receptiegeschiedenis van de *Tafel van den kersten ghelove* op een onthaal in aristocratische kring dat even prompt als luxueus was. Maar daarmee hebben we slechts het ‘eerste leven’ van de *Tafel* geschetst. Als compendium van christelijke wetenschap en moraal, geschreven door een gedoctrineerde theoloog en daarmee zeldzaam gezaghebbend volkstaalauteur, en bovendien tot stand gekomen onder het patronaat van Hollands landsheer, boezemde de *Tafel* een belang in dat ook voor andere tijden en kringen relevant bleef.

Vandaar dat we de tekst, vanaf het midden van de 15de eeuw, tegenkomen in de bibliotheek van vrouwenkloosters – waar men zo weinig Latijn kende dat een Middelnederlandse *summa* meer dan welkom was – en zelfs in de late 15de eeuw op de drukpers zien belanden als vrome lectuur voor burgers. Ook al is de tekst voor deze gelegenheden soms enigermate – en voor de druk zelfs sterk – aangepast, het woord van Dirc van Delft kon kennelijk toch een brede markt bedienen.

Heel anders is het echter met het beeld gesteld, dat aan de vroegste exemplaren van de *Tafel* zoveel luister bijdroeg. Zowel in de handschriften van het ‘tweede leven’ in de vrouwenkloosters, als in de druk voor vrome burgers, is elke illustratie uitgebannen: de *Tafel* is alleen de tekst van Dirc van

Delft. Daarvoor zijn verschillende redenen te bedenken. Eén reden is dat men in de kringen van tweede en derde receptie minder hechtte aan verluchting; het ligt voor de hand dat in de kloosters opschik als werelds werd gewantrouwd. Maar afgezien hiervan zal het verdwijnen van de illustraties uit de *Tafel* toch vooral een kwestie zijn geweest van middelen. In Holland omstreeks 1400 had slechts een elite niet alleen de wens maar ook het vermogen om luxe tot leven te brengen. En zo onbereikbaar als de verfraaiing van bezit voor de meeste middeleeuwen was, zo vanzelfsprekend was dit voor de hoge aristocratie, waar de zucht naar schoner leven en naar aanzien haast vereiste dat een voorwerp vorstelijk werd uitgevoerd.

Bij een vroom handboek als de *Tafel van den kersten ghelove* is het woord noodzakelijk, en het beeld een accessoire. Vandaar dat de handschriften van deze tekst die miniaturen dragen, zo’n selecte groep vormen binnen het totaal aan handschriften, die ook zonder afbeeldingen waarschijnlijk al voldoende kostbaar waren. Hier is het beeld dus overduidelijk nóg exclusiever dan het woord – en misschien is dat nog wel de sterkste aanwijzing dat het ontstaan van de Noordnederlandse miniatuurkunst (mede) te danken is geweest aan het mecenaat van het Hollands-Beierse hof. □

AFBEELDINGEN

omslag voor Getijdenboek van Catharina van Kleef, ca 1435, Utrecht – Pierpont Morgan Library, New York, M 345, fol. 105v

omslag achter Getijdenboek van Catharina van Kleef, ca 1435, Utrecht – Pierpont Morgan Library, New York, M 345, fol. 107

3 Getijdenboek van Catharina van Kleef, ca 1435, Utrecht – Pierpont Morgan Library, New York; M 345, fol. 99v

4 Openingsminiatur in Raoul Lefèvre, *Historie van den vromen ridder Jason*, ca 1475-1480, Noordelijke Nederlanden – British Library, Londen; Add. MS 10290, fol. 2r.

5 Sacramentarium van Gellone, eind 8ste eeuw, Frankrijk – Bibliothèque Nationale, Parijs; ms lat. 12048

6 Missaal, voltooid in 1460, Sint Agnietenklooster, Delft – Trinity College, Dublin; MS K. 2.32, fol. 159v-160r.

7 Gebedenboek, eind 15de eeuw, Noordelijke Nederlanden – Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; MS 135 E 19, fol. 112v-113r.

8 Getijdenboek, eerste kwart 15de eeuw, Noordelijke Nederlanden – Pierpont Morgan Library, New York; MS 866, fol. 78v-79r.

9 Dirc Potter, *Der minnen loep*, 1486, Noordelijke Nederlanden (Holland) – Universiteitsbibliotheek, Leiden; MS Lk 205, fol. 7v-8r.

10 *Speculum humanae salvationis*, 15de eeuw, Noordelijke Nederlanden (?) – University Library, Cambridge; Add. MS 6447, fol. 2v.

11 *Speculum humanae salvationis*, ca 1415-1425, Noordelijke Nederlanden (Utrecht?) – Universiteitsbibliotheek, Brno; MS novaris, fol. 2v.

12 Dirc van Delft, Tafel van den kersten ghelove, ca 1404, Utrecht – Walters Art Gallery, Washington; MS 171, fol. 1r.

13 Getijdenboek van Margaretha van Kleef, ca 1400, Utrecht – Gulbenkian Museum, Lissabon; MS La 148, fol. 108v-109r.

14 Getijdenboek van Margaretha van Kleef, ca 1400, Utrecht – Gulbenkian Museum, Lissabon; MS La 148, fol. 79v-80r.

15 Nuttelijc Boek, 1396, Utrecht – Kongelige Bibliotek, Copenhagen; THUTT 70, fol. 2

16 Dirc van Delft, Tafel van den kersten ghelove, 1469, Haarlem – Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; 73 E 26, fol. 2

17 Dirc van Delft, Tafel van den kersten ghelove, ca 1404, Utrecht – Pierpont Morgan Library, New York; MS 691, fol. 81r.

18 Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*, ca 1415, Noordelijke Nederlanden (Utrecht) – Universiteitsbibliotheek, Leiden; BPL 14A, fol. 25v (Christafoor).

19 Gebedenboek van Maria van Gelre, ca 1415, Noordelijke Nederlanden (Marienborn bij Arnhem) – Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin; Ms. Germ. quarto 42, fol. 19v.

20 Gebedenboek van Maria van Gelre, ca 1415, Noordelijke Nederlanden (Marienborn bij Arnhem) – Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin; Ms. Germ. quarto 42, fol. 27v.

21 Breviarium van Arnold van Egmont, 1435-1440, Noordelijke Nederlanden (Gelre) – Pierpont Morgan Library, New York; M 87, fol. 345v.

22 Getijdenboek van Aef Bolgerien, 1498/99, Noordelijke Nederlanden (Beverwijk) – Universiteitsbibliotheek, Leiden; BPL 2747, fol. 38v-39r.

23 Getijdenboek van Catharina van Kleef, ca 1435, Noordelijke Nederlanden (Utrecht) – Pierpont Morgan Library, New York; M 945, Guennol part fol. 60v.

24 Getijdenboek van Aetzaert van Zaers, ca 1440, Noordelijke Nederlanden (Leiden) – Universiteitsbibliotheek, Leiden; BPL 224, fol. 128v.

25 Getijdenboek met Italiaanse rand, ca 1440, resp. eind 15de eeuw, Noordelijke Nederlanden/Napels – Koninklijke Bibliotheek; 135 E 23, fol. 16v-17r.

26 Getijdenboek van Aetzaert van Zaers, ca 1440, Noordelijke Nederlanden (Leiden?) – Universiteitsbibliotheek, Leiden; BPL 24, fol. 83r.

27 Getijdenboek, ca 1450, Noordelijke Nederlanden (Leiden/Delft) – Bodleian Library, Oxford; MS douche 248.

28-29 Psalterium, ca 1470, Brabant (Coudewater) – Universiteitsbibliotheek, Leiden; BPL 2856a, fol. 29r.

30 Droom bijbel; Latijnse bijbel in zes delen, 1464-1476, Zwolle – Universiteitsbibliotheek, Utrecht; hs. 31, dl. II, fol. 152r.

31 Getijdenboek van Catharina van Kleef, ca 1435, Utrecht – Pierpont Morgan Library, New York; M. 917, p. 226

32 Getijdenboek van Catharina van Kleef, ca 1435, Utrecht – Pierpont Morgan Library, New York; M. 945, fol. 32

33 Jan Mostaert (toegescreven), De Heilige Familie bij de maaltijd, ca 1500, Wallraff Richartz Museum, Keulen; olieverf op paneel.

34 Gerard ter Borch, Moederlijke zorg, 1650-53, Mauritshuis, Den Haag, olieverf op paneel, 33,5 x 29 cm

35 Getijdenboek van Catharina van Kleef, ca 1435, Utrecht – Pierpont Morgan Library, New York; M 917, p. 180

36 Historiebijbel van Evert Zoudenbalch, ca 1465, Utrecht – Österreichischer Nationalbibliothek, Wenen; Cod. 2771, fol. 153v.

37 Historiebijbel van Evert Zoudenbalch, ca 1465, Utrecht – Österreichischer Nationalbibliothek, Wenen; Cod. 2771, fol. 190v

38 Getijdenboek van Catharina van Kleef, ca 1435, Utrecht – Pierpont Morgan Library, New York; M 917, p. 151

39 Rembrandt van Rijn, De Heilige Familie, 1640, Musée du Louvre, Parijs, olieverf op paneel, 41 x 34 cm.

LITERATUUR

artikel Claudine Chavannes Dirc Potter, *der minnen loep*, uitgegeven door P. Leendertz Wz. Leiden 1845-46 (Werken uitgegeven door de Vereeniging ter Bevordering der Oude Nederlandsche Letterkunde)

Leroquais, V., *Les sacramentaires et les missels manuscrits des bibliothèques de France*, Paris 1924

Marrow, J.H., 'Dutch Manuscript Illumination before the Master of Catherine of Cleves', in *Nederlands' Kunsthistorisch Jaarboek* 19 (1968), pp. 51-113

Calkins, R.G., *Illuminated Books of the Middle Ages*, Londen 1983

Wilson, A. en U. Lancaster *Wilson, A Medieval Mirror. Speculum humanae salvationis 1324-1500*, Berkeley etc. 1984

Hamel, Ch. de, *A History of Illuminated Manuscripts*, Oxford 1986

Pächt, O., *Book Illumination in the Middle Ages*, Oxford 1986

artikel F.P. van Oostrom

De basis voor dit artikel is geleegd in F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof* (Amsterdam, 1987; 2de dr. 1988). Veel van de facetten en gegevens die in dit stuk worden belicht, zijn daar diepgaander en in bredere context besproken; maar ook werden voor dit Kunstschrift enkele nieuwe aspecten en gegevens aangestipt.

Over de mogelijke connectie tussen vroege Noordnederlandse miniaturen en de Moderne Devotie zie o.a. S.L. Hindman, 'Dutch manuscript illumination around 1400: some cuttings in Damstadt (MS 2296)', in *Miscellanea neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps*, dl. 1 (Leuven, 1987), p. 419-440, en J. Marrow, 'Dutch illumination and the "Devotio Moderna"', in *Medium aevum* 42 (1973), p. 251-258. Voor de vernuftige hypothese over het Nuttelijc boec zie Geert Wamar, 'Het Nuttelijc Boec en het Hollandse hof. Over het ontstaansmilieu van een laat-middeleeuwse prekenbundel', *Spektator* 18 (1989), p. 290-304. Aldaar ook verdere literatuur over de al-dan-niet Utrechtse groep. De bijzondere plaats van het getijdenboek van Margaretha van Kleef in dit geheel is belicht door J. Marrow in zijn bijdrage aan de bovengenoemde *Miscellanea neerlandica*: 'Prologomena to a new descriptive catalogue of Dutch illuminated manuscripts' (p. 295-310). Over de handschriften en de receptiegeschiedenis van de *Tafel van den kersten ghelove* handelt F.P. van Oostrom, 'Dirc van Delft en zijn lezers', in *Het woord aan de lezer* (Groningen, 1987), p. 49-71.

KUNSTSCHRIFT SDU/OPENBAAR KUNSTBEZIT

33e jaargang, nr. 6, november/december 1989

Hoofdredactie Mariëtte Haveman. *Eindredactie* Annemiek Overbeek. *Redactieraad* Anthon Beeke, Koos Bosma, Beatrijs Brenninkmeijer, Jac. Heijer, Geurt Imanse, Gee Kalksma, Evert van Straaten, Jeroen Stumpel, Lon de Vries Robbá.

Vormgeving Anthon Beeke en Marcel Hermans. *Druk en litho's* Koninklijke Smeets Offset BV, Weert. *Zetwerk* Layout-zetterij Zet & Zet, Helmond. *Bureau en redactie* De Ruyterkade 41-43, 1012 AA Amsterdam, tel. 020-5235111.

Voor abonneementen en losse nummers Postbus 5555, 1007 AN Amsterdam, tel. 020-5235150. Postgiro 445577 t.n.v. SDU/Openbaar Kunstbezit/Kunstschrift. Abonnement 1989, f 75,-; zes kunstschriften inclusief Agenda en Kunstbericht. Losse nummers f 12,50 (+ porto f 2,50), ook verkrijgbaar in de boekhandel. Blauwlinnen opbergband 1 x per jaar f 17,50. Abonneementen die niet voor 1 december zijn opgezegt, worden automatisch verlengd. Adreswijzigingen s.v.p. schriftelijk 3 weken van tevoren zenden aan de Abonnementenadministratie onder vermelding van het betreffende tijdschrift, oud en nieuw adres *beide* met postcode en eventueel abonneementsnummer.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie, zijn de publicatierchten geregeld met de Stichting Beeldrecht te Amsterdam © 1988 c/o Beeldrecht Amsterdam.
ISSN 0166-7297 ISBN 90 651 90 6515 073 0 @sdu/openbaar kunstbezit

NOTEN

artikel Pieter Obbema

1 De beste statistische benadering is van de hand van Gumbert in G.I. Liefinck en J.P. Gumbert, *Manuscripts datés conservés dans les Pays Bas* (t. 2, Leiden, enz. 1988), op basis van de gedateerde handschriften in Nederland.

2 A.W. Byvanck en G.J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der 14e, 15e en 16e eeuwen*, 3 dl., 's-Gravenhage 1992-25. Uiteraard kunnen de gegevens van dit corpus naar de huidige stand van het onderzoek gecorrigeerd; maar dat is in deze context van geen belang.

3 Aan het boek is later nog een stuk toegevoegd.

4 Vermeld bij M. Deshaines, *Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art en Flandre* (dl. 2, 1886, p. 569). Met dank aan Gerard Nijsten te Nijmegen die mij op deze vroege vermelding attent maakte.

5 Zie K. van der Horst, in *Theatrum Orbis Librorum, Liber Amicorum presented to Nico Israel*, Utrecht 1989, inz. p. 199.